

100. Yıldönümü münasebetiyle: TÜRK'ÜN SON DESTANI: KAFKAS İSLÂM ORDUSU

 Yunus ZEYREK

*Atıldı dağlardan zafer topları,
Bürüdü elleri asker, bismillah!
O Han Sarayında çiçekli bir kız,
Bekliyor bizleri zafer, bismillah!*

Ahmed Cevad-16 Eylül 1918

Bir zamanlar Türk'ün Viyana'da başlayan geri çekilmesi, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde durmuştur diyebiliriz. Hatta biraz ileri gittiğimiz de söylenebilir. Fakat bu bir hakikati değiştirmez: Artık bir imparatorluk değildik! Tarihin bu diliminde yalnız bizim cihan devletimiz değil, Rusya, Avusturya-Macaristan ve hatta Britanya imparatorlukları da aynı kaderi yaşamıştır. Birinci Dünya Savaşı'yla Ön Asya'daki Arap coğrafyasından çekilmiş olsak da 1877-78'de kaybettiğimiz Kuzeydoğu illerimize yeniden kavuştuk. Hatta daha ötelelerde, aslî coğrafyamızda kardeşlerimizle kucaklaştık. O kardeşler ki bu harbin ilk yıllarında kuzeydoğu illerimizi kapsıy kavuran Rus ve Ermeni zulmünün acılarını dindirmek için **Cemiyet-i Hayriye** kurarak Kars, Erzurum, Ardahan ve Batum'da arı gibi çalışmışlardı. Halka yiyecek, giyecek ve ilaç getirmişler; öksüz ve yetimlerini dere boylarından ve ıssız köşelerden toplamış, çocuk yuvalarına götürmüşlerdi. Harbin sonlarına doğru vazife sırası bize gelmişti.

2018 yılı Eylül'ünde, Azerbaycan'ın başkenti Bakü'nün Türk ordusu tarafından katil işgalcilerden temizlenmesinin 100. Yıldönümünü idrak ettik. Geçmişte yaşanan sevinç veya felâket günlerini hatırlayan ve o günlerde yaşananları millî hafızaya yerleştiren bir millet olmadığımız söylenir; doğrudur. Birinci Dünya Savaşı'nda birçok cephede vuruşan Mehmetçik'in son zaferi olan Bakü harekâtı da böyledir. Zira bu şanlı yürüyüşün üzerinden tam yüz yıl geçmiş olduğu hâlde Türk kamuoyunun bu hadiseyi lâıykıyla bildiği hâlâ söylenemez.

Sarıkamış felâketimizde zamanın Harbiye Nâzırı'nı kınamaktan geri kalmayız ama **Çanakka-le**, **Kutul-amâre** ve **Bakü** zaferlerini anarken aynı şahsın adını bile hatıra getirmeyiz! Öyleyse o günlere dönelim, elimizi vicdanımıza koyalım; tarihin tozlu sayfalarına bakalım; konuyu ana hatlarıyla hatırlayalım.

*

Biliyoruz ki, "Türklerin Viyana surları dibinde uğramış oldukları mağlûbiyet" ten sonra, savaştığı

milletlerin inkişafına gözlerini yuman ve her alanda gündün güne zayıflayan Osmanlı Devleti, XX. yüzyıla adeta sürüklenerek ulaşmıştır. Padişahları sefere çık/a/mayan, Batı dünyasında meydana gelen yenilik ve teknoloji den haberi olmayan, mektepleri ve yolları bulunmayan, en yüksek resmî makamları emperyalist devletlerin diplomatları tarafından yolgeçen hanına çevrilen bir yapı, değil bir "cihan devleti" sıradan bir devlet olarak dahi yaşayamazdı. Hele pâytahtı ve Anadolu gibi merkezî toprakları, dünyanın orta yerindeyse, bir de kendisinin farkında olmadığı yer altı kaynaklarına sahipse...

Vaktiyle bazı asker, aydın ve devlet adamı, bu şartlarda ayakta kalmanın imkânsız olduğunu söylese de onların düşünceleri kabul görmemişti. 1820'li yıllarda başlayan ve bilhassa 93 Harbi dediğimiz 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'yle devam eden büyük toprak kayıplarımız, gözümüzü bir türlü açmamıştı. Üç kıtada parlayan ay yıldızımızın soluk parıltısı, artık sadece Anadolu ve Ön Asya'ya vuruyordu. Bu parıltının buralarda da söneceği günler geliyordu... Etrafımızdaki kaynaşmalar ve gelişmeler, kapımızı çalmaktaydı. Öyle sanılıyordu ki biz istemezsek kimse bizimle savaşmaz; biz de uyumaya devam ederiz! Ali İhsan (Sabis) Paşa o günleri şöyle değerlendiriyor: "Rusya'nın Türkiye'ye karşı beslediği emeller karşısında kendi başımıza kendimizi Ruslara karşı savunmaya muktedir değildik. Büyük müttefikler aramaya mecburduk. Fransa ve İngiltere'ye temayüllerimiz fayda vermedi. Almanlarla beraber çalışmaktan başka çare yoktu!"

Ne yazık ki yüz yıl geçmiş olsa da -2018 yılında- hâlâ bu gerçeği anlamayanların sayısı az değil!

İşte, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk habercileri gelmiş, bıçak kemiğe dayanmıştı. Artık bu idare ve bu anlayışa son vermek gerekiyordu. Kopacak büyük zelzelenin başlangıcında bir avuç kahraman hayatını ortaya koyarak meydana çıktı. Onların başındaki genç kumandan, orduyu yeniden tanzim etti. Balkan'da silâh atıp kaçan orduyu, Sarıkamış, Çanakkale ve diğer cephelerde savaşarak destan yazan bir ordu hâline getirdi. Fakat ne yazık ki bu orduya kumanda edenlerin bir kısmı, hâlâ eski ve çürümüş kafayı taşıyor, gidişatı kavrayamıyordu. 93 Harbi'nde düşman eline düşen Kars, Ardahan, Artvin ve Batum illerimizi kurtarmak amacıyla Kafkas Cephesi'ne koşan genç kumandan, kendisine ayak uyduramayan bu kafadaki kumandanlar yüzünden Sarıkamış'ta felâketle yüz yüze geldi. Fakat kör olası siyaset, gerçeği göremedi ve bu felâketi de onun üzerine yıktı! Nitekim buralar Sarıkamış Harbi'yle kurtarılamasa da üç yıl sonra nasıl kurtarıldığı ve bunun boş bir hayâl olmadığı görülecekti!

Genç kumandanın Sarıkamış felâketini hazmet-

mesi düşünülemezdi. O, 1915 yılı başlarında Kafkas cephesinde kendisine hezimet yaşatan düşmanın gırtlığına iki ay sonra Çanakkale Boğazı'nda çökecektir. Çanakkale'yi geçemeyen üstün İngiliz ve Fransız deniz ve kara kuvvetleri, genç kumandanın ordusu karşısında darmadağın olarak çekilmek zorunda kalacaktır. Sarıkamış'ta batan güneş, Çanakkale'den doğuyordu. Müttefiklerinden yardım alamayan Çarlık can derdine düşmüştü. Dünya harbinin ortasında, 1917 Şubat'ında başlayan ilk sarsıntı, aynı yılın Kasım'ında şiddetli bir depreme dönüşecek ve gırtlığımızdan elini çekmeyen Çar, Lenin öncülüğündeki Bolşevikler tarafından ailesiyle birlikte ortadan kaldırılacaktır. Yüzyıllardır bizi eze eze tarihî Türk coğrafyalarını ele geçiren ve nihayet Anadolu'nun bağrında, Erzincan'da karargâh kuran düşmanın yelesi yolunuyor, dişleri çekiliyordu. Tarihe **Bolşevik İhtilâli** adıyla geçen bu hadise, Rus ordularının dağılmasıyla sonuçlanmış, tarih Türk'ün yüzüne tebessüm etmiştir. Tebessüm diyoruz, zira çok uzun sürmeyecek,

Mondros Mütarekesi'yle bir enstantane hükmünde kalacaktır.

*

1800'lü yılların başından beri Rus Çarlığının gölgesinde yaşamış olan Güney Kafkasya'nın küçük milletleri Ermeniler ve Gürcüler, Rus kuvvetlerinin buralardan çekilmesini, fırsat ve ganimet olarak gördüler. Bunların Çarlık ordularında yetişmiş silâhlı unsurları, Türk'ü yerinden kıpırdatmamak emeline kapıldılar. Bu uğurda insanlık değerlerini çiğnediler, katliamlar yaptılar, akla hayale sığmaz cinayetler işlediler, yerli ahaliyi göçe zorladılar, köyleri ve kasabaları ıssız bıraktılar.

Ermenilerin Erzincan ve Erzurum'da yerli halkı kırmasına seyirci kalmayan 3. Ordu birliklerimiz, 12 Şubat 1918'de harekete geçti; Erzincan istikametinde başlayan yürüyüşle, Ermeni askerini ve çetelerini kovalamaya başladı.

Batı cephesinde çaresiz kalan Ruslar, Alman karargâhına başvurarak mütareke talebinde bulundu! Türk delege heyetinin de katıldığı bu mütareke, 3 Mart 1918'de **Brest Litovsk**'ta imzalandı. Buna göre Çar'ın kırk yıl önce Türkiye'den kopardığı *Kars, Ardahan ve Batum* sancaklarımız yeniden anayurda kavuşuyordu. Bu gelişmeler olurken Rusya da içten içe kaynamaktaydı. Fakat yere serilmiş bu dev, elini ayağını şuradan buradan kolay kolay çekme niyetinde değildi.

Rus İmparatorluğunun yıkılması, pençesindeki bazı milletlerin de kurtulmasına yol açtı. Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan Müslüman topluluklar yeni arayışlara girerken güneydeki Türk, Gürcü ve Ermeniler de 28 Kasım 1917'de Tiflis'te *Mavera-ı Kafkas Komitesi* adlı bir federasyon kurmuşlardı. Bu federasyonun Gürcü ve Ermeni kanatları, Brest Litovsk Antlaşması'nda alınan kararları tanımamakta, her biri başka taleplerde bulunmakta ve 93 Harbi kayıplarımızla çizilen sınırın kalıcı olmasını istemekteydiler. Böylece Rus emperyalizminin pençesinden henüz kurtulmuş Türk topraklarını aralarında paylaşmayı düşünüyorlardı!

Neyse ki 3. Ordu'nun yürüyüşü bunlara istedikleri fırsatı vermeyecekti.

Rus Çarlığından kalma eğitilmiş askerleriyle General Nazarbekyan, Fransız asıllı Albay Morel ile Andranik ve Dro gibi meşhur çetecilerin komutasında savaşan Ermenilerin, Türk ordusunun önünde tutunma şansları yoktu. Nitekim 12 Mart'ta Erzurum'u boşaltmak zorunda kalan Ermeniler, 5 Nisan'da Sarıkamış ve 25 Nisan'da da

Kars'ı terk ettiler. Kırk yıl önce Çar ordusuna komuta eden Melikyan'ın kopardığı Kars'ta şimdi Türk bayrağı dalgalanmaktaydı. Mehmetçik, Arpaçay'ın öte yakasına geçip 15 Mayıs'ta Gümrü'ye ulaştı. Diğer taraftan kuzeyde Gürcüler de Ardahan, Artvin ve Batum'dan atılacaklardır. Ahıska'da Halit Bey'in 3. Tümeni ve milis kuvvetlerimiz, düzenli Gürcü ordusuyla mücadele etmektedir.

Kuzeydoğu Anadolu topraklarında bu hengâme devam ederken Bakü'de bir Ermeni kasabı yerli Türk ahaliyi adeta doğruyordu. Zengin petrol yataklarına sahip olan Bakü, Rusya için eşsiz bir menfaat kapısıydı. Bolşevik şefler Lenin ve Stalin, ne pahasına olursa olsun Bakü'nün elde tutulmasını zarurî görüyorlardı. Bu anlayışla özel yetkilerle donatıp Bakü'ye gönderdikleri Ermeni Bolşevik liderlerinden **Ste-**

fan Şaumyan, 18 Mart'ta bu şehirde Sovyet yönetimi kurarak buradaki yerli Müslüman ahaliyi kırmaya başlamıştı. Tarihe *Mart Olayları* olarak geçen ve on günden çok süren bu kıyım vahşetinde 12-14.000 kişi katledilmiştir. Bakü'de cereyan eden bu vahim gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin **Başkumandan Vekili Enver Paşa** tarafından yakından takip edilmekte ve bundan sonra izlenecek yolun plânları yapılmaktaydı.

Enver Paşa, bir kısmı Türk olmak üzere nüfusunun çoğu Müslüman topluluklardan meydana gelen Kafkasya'ya ayrı bir önem atfetmekteydi. Çarlığın yıkılmış olması, bu coğrafyadaki toplulukların uyanıyor olması ve Türkiye'ye sempatiyle bakması, fırsat olarak değerlendirilebilirdi. İstanbul o günlerde,

Genç Kumandan Enver Paşa.

bütün gözlerin dikildiği bir merkez olmuştu; bu topluluklara mensup heyetlerin biri gidiyor biri geliyordu. Öyleyse zaman geçirilmeden hazırlıklar yapılmalıydı. Bu anlayışla **Kafkas İslâm Ordusu** fikri doğdu. Enver Paşa, bu orduya kumanda etmek üzere Şehzade Faruk'un görevlendirilmesini düşünmüştü. Fakat onun, "*Pera Palas'ta her akşam içki içip dans ettiği*" şeklindeki haber, Kafkasya'ya gidecek subayların seçiminde yeni bir anlayışın doğmasına sebep oldu.

Kafkas İslâm Ordusu harekâtının amacı şuydu: Bakü'de Müslüman halka karşı girişilen kıyıma son vermek, Ermenilerin İngilizlerle iş birliği ederek şehri ele geçirmelerine mani olmak, Bakü petroleri üzerindeki Alman ihtirasının önüne geçmek ve Kafkasya Müslümanlarını her türlü tehlikeden korumak...

Enver Paşa, 3. Ordu Komutanlığı vasıtasıyla 23 Şubat tarihli bir telgraf göndererek kurmayı düşündüğü **Kafkas İslâm Ordusu** Komutanlığı görevini, Erzincan'da bulunan Miralay Kâzım Karabekir'e teklif etti. "*Kendi memleketimizde inleyen halkımızı kurtarmak daha önemlidir!*" mülâhazasıyla bu görevi kabul etmeyen Karabekir, hatıralarında bu konuda tafsilât vermekte hatta biraz da dedikodu yapmaktadır. Enver Paşa bu görevi, Trablus cephesinden gelen üvey kardeşi Miralay Nuri Bey'e verecekti.

Aradan bir ay geçince, Şark Cephesi'nde ordu kumandanıyla sürtüşmekten bunalan Karabekir, Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya müracaat ederek daha evvel teklif edilen görevi "*Kemal-i muvaffakiyetle kabul eylediğini*" bildirdi! Enver Paşa'dan gelen 3 Nisan tarihli cevapta, söz konusu görevin Nuri Bey'e verildiği, eğer isterse Kuzey Kafkasya'ya gidecek kuvvetlerin başına gönderilebileceği bildirildi. Karabekir bu defa da, kendisine bir üst rütbe verilmiş olan Nuri Paşa'nın emri altına girmekten imtina edecektir. Hâlbuki rütbe meselesi Nuri Paşa'ya mahsus bir lütuf değildi. Yurt dışına gönderilen bütün subaylara bir üst rütbe ve fahri görevler verilebilmekteydi. Kendisi de miralay/albay olduğu hâlde miraliva/tuğgeneral rütbesiyle gidecekti. Karabekir'in bu karışık ruh hâli, ne yazık ki böyle hassas zamanlarda başımıza gelen felâketlerin

sebeplerinden birine açık örnektir.

Nuri Paşa, İstanbul'da aldığı görevi yerine getirmek üzere yola çıktı. 25 Mart'ta 6. Ordu karargâhının bulunduğu Musul'a geldi. Beraber çalışacağı subay kadrosunu hazırladı. Bunların çoğu Dağıstan ve Kuzey Kafkasya kökenli subaylardı. Aralarında Berlin'den gelip Irak cephesinde savaşan **Asya Taburu** Kumandanı Dağıstanlı Binbaşı Ramazan Bey de vardı.¹ Nuri Paşa, karargâhıyla birlikte meşakkatli bir yolculukla Revandiz ve Tebriz üzerinden 25 Mayıs'ta Gence'ye ulaştı. Gence halkı onu büyük bir sevinçle karşıladı. O sırada Gence'de bir kısmı Osmanlı esirlerinden meydana gelen 600 kişilik bir kolordu vardı. Nuri Paşa, istihbarat toplamak için bazı subayları muhtelif tebdili kıyafetlerle Bakü'ye gönderdi. Bu arada yerli Türk ahalden gönüllü birlikler meydana getirme çalışmaları yapıldı. Nitekim Bakü harekâtında Türk ordusuyla birlikte savaşan Azerbaycanlı gönüllülerle bir de Lezgi süvari alayının bulunduğunu belirtmemiz gerekir.

*

Gözler Bakü'deydi. Bu şehir üzerine birçok hesaplar yapılmaktaydı. Rusların, Almanların ve İngilizlerin ayrı ayrı hesapları vardı. Bu hesapların hepsi petrole dayanıyordu. Ayrıca İngilizler, buradan Türkistan'a ve hatta Hindistan'a sarkarak menfaatlerine zarar verir korkusuyla Bakü'nün Türklerin eline geçmesini istemiyorlardı. Hâlbuki bu ülkenin hür ve bağımsız olarak

kendi yurdunda yaşamak isteyen aslı sahipleri vardı. Kimse onları hesaba dâhil etmiyordu. Merkezi Bakü olan bu ülkenin insanları Türk'tü, yani bizim kardeşlerimizdi. Bu ölüm kalım günlerinde onların imdadına koşmalıydık. Üstelik Bakü, Türkistan'ın da kapısıydı. Bu kapıyı emperyalist menfaat cellâtlarına terk edemezdik. İşte Enver Paşa'nın kafasında bu düşünceler vardı.

Büyük Harb'in başında, Rusya'yı sür'atle ezeceklerini, Kafkasya'yı tamamen alıp Türkiye'ye vereceklerini söyleyen müttelikimiz Almanlar, şimdi o sözlerini unutup başka hesaplar yapmaya başlamışlardı. Ermeniler ve Bolşevikler Bakü'yü kasıp kavururken Türk tarafına haber vermeden,

¹ Bkz. *Birinci Dünya Savaşı'nda İdil-Ural Türkleri: Asya Taburu*, Bizim Ahıska dergisi, S. 447, 2017-2017.

Nuri Paşa.

Sovyet yönetimiyle 27 Ağustos'ta Berlin'de bir antlaşma imzalamış ve Bakü petrolünü aralarında paylaşmışlardı. Ukrayna, Kırım ve Rostov'u işgal ederek Kafkasya'ya ulaşan Almanlar, Gürcistan'ı bir koloni hâline getirmek ve buradan Bakü petrolerine ulaşmak istiyorlardı. Bu amaçla Gürcülerle de bir anlaşma yapmışlardı! Bununla kalmayan Almanlar, o günlerde muharebe hâlinde olduğumuz Ermenilere yardım etmiş hatta Türk tarafına bilgi vermeden demonte bir uçak göndermişlerdir!

Tiflis'teki *Mavera-yı Kafkas Federasyonu*'nun Gürcü kanadı, 26 Mayıs'ta Alman himayesinde bağımsızlık ilân etti; onları Ermeniler takip etti. Tiflis'te bulunan Alman askerî misyonundan **General Von Kressenstein**, Gürcistan'ın yönetiminin ve kontrolünün kendilerine ait olduğunu açıkladı.² Batum Konferansı'nın devam ettiği o günlerde buradaki Türk heyeti Almanların bu tutumunu büyük bir hayret ve tepkiyle karşıladı.

Bu gelişmeler karşısında Azerbaycan da 28 Mayıs'ta istiklâlini ilân etti. Azerbaycan hükûmeti 16 Haziran'da Gence'ye geldi. Gürcistan ve Ermenistan'ı tanıyan Almanya, Azerbaycan'ın istiklâlini tanımadı. Türkiye'nin Kafkasya'daki varlığına ve gücüne tahammül edemeyen Almanlar, tamamen kendi menfaatine göre hareket ediyordu. Enver Paşa, bu durum karşısında bölgede kendi siyasetini takip etmekte kararlıydı. Artık Türk-Alman ittifakı Kafkasya'da fiilen sona ermişti.

Günlerden beri müzakereleri devam eden Batum Konferansı, 4 Haziran 1918'de sona erdi ve son sözler söylenerek imzalar atıldı. Gümrü'den doğuya doğru harekete hazır olan Türk kuvvetlerinin süngüsünü gören Ermeniler, mütarekeyi kabul etmek zorunda kaldılar. Namluyu Tiflis'e doğru çevirmiş olan Mehmetçik'in mesajını anlayan Gürcüler de Ahıska ve Batum'un Türkiye'ye bırakılmasına razı oldular. Gürcistan böylece aklından geçirdiği Ardahan, Artvin ve Batum'dan başka 1828'de Ruslar tarafından alınıp kendilerine armağan edilen Ahıska ve Ahılkelek'ten de elini çekiyordu.

² **Friedrich Kress von Kressenstein** (1870-1948): I. Dünya Savaşı'nda Filistin cephelerinde Türk ordusunda görev yapmış Alman subaylarından biridir. Gürcistan'daki faaliyetleriyle 1918 Haziran'ında Türk-Alman ilişkilerinin soğumasında faal rol oynamış, istediği sonucu alamamış ve hüsrarla memleketine dönmek zorunda kalmıştır.

Zaten bu bölgenin ahalisini temsil eden delegeler Batum'a gelmiş ve anayurda katılma arzularını en şiddetli bir dille ifade etmişlerdi.³ Üstelik Sovyet şefleri 8 Kasım 1917'de bir bildiri yayımlayarak milletlere '*kendi mukadderatını tayin etme hakkı*' tanımıştı. Fakat Gürcüler ve Ermeniler, taahhütlerine rağmen sözlerinde durmayacak, yeniden silâha başvuracaklardı. Sovyet Rusya da Batum'da alınan kararları tanımadığını açıklayacaktı.

Batum görüşmelerinde Mehmet Emin Resulzade riyasetindeki Azerbaycan temsilcileriyle de bir anlaşma yapıldı.⁴ Buna göre lüzumu hâlinde Türkiye Azerbaycan'a askerî yardımda bulunabilecekti.

*

Bolşevik İhtilâli'ni takip eden günlerde Gence'de Azerbaycan Millî Komitesi'ni kurmuş olan **Nesip Yusufbeyli**, 1918 Ocak ayı sonlarında, yardım talebinde bulunmak üzere Komite üyelerinden **Naki Keykurun**'u İstanbul'a gönderdi.⁵ Batum'a gelen Keykurun, burada Ahıskalı yazar Ömer Faik'le birlikte Giresun'a, 3. Ordu karargâhının bulunduğu Suşehri'ne ve oradan da Sivas ve Ulukışla istasyonu üzerinden İstanbul'a ulaştı.⁶ Enver ve Talat paşalarla görüşen Keykurun, Padişah tarafından da kabul edildi. Enver Paşa, ondan Kafkasya ahvâli hakkında yeni bilgiler aldı.

Bolşevik İhtilâli'nden sonra ortaya çıkan şartlarda Kafkasya ile ilgili düşüncelerinin gerçekleşmesi

³ Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara, 2001.

⁴ **Mehmet Emin Resulzade** (1884-1955): Bakülüdür. Gençliği matbuatta geçmiştir; birçok gazete ve dergilerde millî temaları işleyen yazılar yazmıştır. Azerbaycan'da millî hareketin önderi, Müsavat Partisi lideri ve Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanıdır. Kızıldordu'nun Azerbaycan'ı işgalinden sonra yurdundan ayrılmış, ömrünün son yıllarını Türkiye'de yaşamış ve Ankara'da vefat etmiştir.

⁵ **Nesip Yusufbeyli** (1881-31 Mayıs 1920): Gencelidir. Ode-sa Hukuk Fakültesinde okumuştur. 1908 Meşrutiyetinde İstanbul-Sultanahmet mitinginde nutuk verdi. *Mavera-yı Kafkas Hükümetinde* Mârif Vekili oldu. Millî Azerbaycan Hükümetinin Başbakanıydı. Kırımlı Gaspıralı İsmail Bey'in kız kardeşi Şefika Hanım'la evliydi. Kızılıların 27 Nisan 1920'de Millî Azerbaycan Hükümetini yıkmasından sonra Gürcistan'a giderken Sığnak kasabasında Ermeniler tarafından şehit edildi.

⁶ **Naki Keykurun** (1882-1967): Gencelidir. Gençlik yıllarında hayır ve mârif cemiyetlerinde rol almıştır. Millî Azerbaycan Cumhuriyeti'nin faal kurucularındandır. Bu Cumhuriyetin Emniyet Genel Müdürlüğünü yapmıştır. Vatanı Kızıl istilâya uğrayınca Türkiye'ye gelmiş, İstanbul'da vefat etmiştir.

Von Kressenstein 1916.

mümkündü. Batum Antlaşması'yla da resmî prosedüre bağlanan Azerbaycan işleri artık halledilme safhasına gelmişti.

*

Türk ordusuna Bakü yolu görünmüştü. Normal şartlarda bu ordu, Batum-Tiflis-Gence demiryolu hattıyla nakledilebilirdi. Türk tarafı mayıs ortalarında bir ültimatom vererek bu hattın kendisine verilmesini istedi. Almanlarla içli dışlı olan ve boyunu aşan hesaplar yapan Gürcü tarafı, gönülsüz davrandı ve oyalama yolunu seçti. Alman Genel Karargâhı, "Brest Litovsk'ta belirlenen hattın geçilmemesi" yolunda Enver Paşa'yı uyarıyordu. Hâlbuki bu antlaşma metninde, 93 Harbi'nde Çarlığa bırakılan Üç Sancak'ın iadesinden başka Türkiye'nin Kafkasya sınırını belirleyen bir ifade yoktu. Tabîdir ki Enver Paşa bu hususta Almanların arzularına göre hareket etmeyecek, kendi plânına göre yürüyecekti. Zira o, "Kuzey ve Güney Kafkasya Müslümanlarına vaad eylediğim yardımı bence geri almanın imkânı yoktur." diyordu.

Türk birliklerinin Kars-Gümrü hattıyla Azerbaycan'a gitmesine karar verildi. Hedefinde Bakü olan **Kafkas İslâm Ordusu**'nun kalbi, 9. Ordu'ya bağlı Miralay Mürsel Bey kumandasındaki 5. Kafkas Tümeni'ydi. Gümrü'den çıkan Mehmetçik, Ermeni kuvvetleriyle iki kolda savaşarak doğuya doğru ilerliyordu. Mayıs ortalarında 5. Kafkas Tümeni kuzeydoğuda Güllübulak ve Vorontsovska hattıyla Antranik kuvvetleriyle savaşırken, 36. Kafkas Tümeni de doğuda Tapanlı ve Hamamlı hattında Nazarbekyan kuvvetleriyle savaşıyordu. Ermeni birlikleri savaşarak çekiliyordu. Her iki Ermeni kuvveti **Karakilise**'de bir araya gelerek Türk ordusuna karşı muharebeye girdi. Burada cereyan eden kanlı savaşlarda imha olmaktan kurtulan Ermeniler, 27 Mayıs'ta mağlûben çekilmeye başladılar.

Çarlık Rusya'sının müttefiki olan İngilizlerin gözü de Kafkasya'daydı. General Dunsterville kumandasındaki bir İngiliz tugayı ilk fırsatta Bakü'ye müdahale etmek amacıyla Hazar Denizi'nin güney kıyısındaki **Enzeli** limanına gelip yerleşmişti. Karadan Tebriz üzerinden Bakü'ye ulaşma imkânı yoktu; zira bu yol Türk kuvvetlerinin kontrolü

altındaydı. Çar taraftarı olup İngiliz emrindeki Albay Biçerakov'un Kazak tümeni de Enzeli'deydi. Başında Ermeni Bolşevik şeflerinden **Şaumyan**'ın bulunduğu Bakü Sovyet yönetimi, İngiliz işgalinden korkarak onların buraya gelmesine karşıydı. Stalin de İngilizlerin Bakü'ye çıkmasını istemiyordu.

Şartların kötüye gittiğini gören Bakü Sovyeti, artık Bolşevik-Menşevik ayrımını bir tarafa bırakarak topyekûn Türk'e karşı durmanın hesabını yapmaya başladı. Yeni Sovyet rejiminin taraftarı olan Bolşevik veya aleyhtarı olan Taşnakçı Ermeniler, Bakü savunmasının belkemiğini meydana getirmekteydi. Çarlık zamanından kalma yetişmiş subay, asker ve bol miktardaki mühimmatla savaşa karar vermişlerdi.

Batum Konferansı'ndan hemen sonra gelişen bu hadiseler, Türk ve Alman karargâhlarında soğuk rüzgârların esmesine sebep oluyordu. Gümrü'den hareket etmiş olan muharip Türk birlikleri, yönünü kuzeye çevirerek Tiflis üzerine yürümeye karar verdi. Fakat 10 Haziran'da bu hat üzerindeki **Vorontsovska** istasyonunda Alman ve Gürcü askeriyle karşılaştı. Bu hususta ordu emri şöyleydi: "İşgal ettiğimiz ve edeceğimiz muntikalarda genel karargâhın bilgisi dışında görülecek Alman birlikleri ihtar ve teklife riayet etmedikleri takdirde silâhları elinden alınacak ve harp esiri olarak Kars'a gönderileceklerdir. Muhalefet ve mukavemet

Şaumyan.

ederlerse kemali şiddetle mukabele edilecektir."

Akıldan geçenler gerçeğe dönüştü ve çıkan silâhlı çatışmada Gürcü ve Alman unsurları esir edilerek silâhları alındı. Bu gerginlik yaşanırken Genel Kurmaydaki Alman Generali Hans Von Seeckt ile birlikte 5 Haziran'da Batum'a çıkmış olan **Enver Paşa**'nın emriyle Alman esirler salıverildi! Enver Paşa, Rus-Alman yakınlaşmasına misilleme olarak Abhazya'ya gayri resmi bir heyet gönderdi. Sohum'da Dağ Cumhuriyeti ilân edildi ve buradaki Gürcü memurlar kovuldu. Türk tarafı bu gelişmeye sahip çıkmadı ve tamamen yerlilerin hareketi olduğunu açıkladı. Bu hadiseler Sovyet Rus ve Alman taraflarınca protesto edildi.

Tiflis'e yürümekten vazgeçen 5. Tümen'le 36. Tümen'in bazı birlikleri, Delican-Akstafa hattıyla **Kafkas İslâm Ordusu** karargâhının bulunduğu Gence'ye yöneldi. Mehmetçik, 20 Haziran'da, "Cevat

Han ülkesi" Gence'ye geldi.⁷ Gence halkı kurbanlar keserek ve bayraklar asarak Türk askerini büyük bir tezahüratla karşıladı.

Kafkas İslâm Ordusu Gence'ye geldiğinde yaşanan bir tablo şöyledir: "Kadın erkek Gence halkı, memurlar ve mektep talebeleri, düzenli bir şekilde şehir meydanında yerlerini almışlardı. Bunlar arasında 1915'te Kars ve Ardahan taraflarından getirilen sahipsiz çocuklar da vardı. Bunlar Türk askerine sokuluyor, onlar da bu çocukları bağrına basıyordu. Ansızın bir çılgılık koptu. Dokuz yaşındaki bir çocuk babasını tanıdı! Onlar birbirine sarılırken bütün meydan ağlıyordu..."

Burada ilk yapılması gereken silâhlı Ermeni unsurlarının bertaraf edilecek şehrin asayişini sağlamak ve Bakü yolunu açmaktır.

O günlerde Azerbaycan'daki fikir ayrılıkları ayrı bir meseleydi. İleri gelenlerin bir kısmı Türkiye'ye ilhakı, bir kısmı ise istiklâlî savunmaktaydı. Resulzade ve arkadaşları, yani Azerbaycan'daki millî hareketin çekirdeği, istiklâl diyen ikinci gruptandı. Bu iki grup arasındaki ihtilâf, **Kafkas İslâm Ordusu** Kumandanı Nuri Paşa'ya intikal etti. Paşa bir asker olması hasebiyle bu meselede taraf olmadı ve konuyu siyâsî işler müşaviri olan Karabağlı Ağaoğlu Ahmet Bey'e havale etti. Ağaoğlu ilhakçıların tarafını tutuyordu. Neyse ki Resulzade Mehmet Emin Bey'in, yeni hükûmetin şekillenmesinde gösterdiği ferasetle bu mesele kısa yoldan halledildi. Artık zaman kaybetmeden esas hedefe yönelmek gerekiyordu.

*

Brest Litovsk Barışı'yla batı cephesi sükûta kavuşmuş ve Romanya'daki Türk askerî varlığına ihtiyaç kalmamıştı. Burada bulunan Yarbay **Süleyman İzzet Bey** kumandasındaki 15. Piyade Tümeni'miz, Köstence limanından hareketle deniz yoluyla 28 Haziran'da Batum'a çıktı. **Kafkas İslâm Ordusu** emrine verilen bu tümen, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'ya gidecektir. Tümenin Azerbaycan'a nakli Batum-Tiflis üzerinden trenle yapılması düşünülüyordu. Fakat Gürcüler Türk askerinin kendi topraklarından geçmesine müsaade etmedi. Tümen, bir kısmı Artvin, Ardahan, Kars

⁷ **Cevat Han:** Gence Hanlığı'nın son hanıdır. Kafkasya'yı istilâ etmekte olan Rus ordusuna karşı savaşırken 1804 yılında şehit edilmiş, adı unutulmayan bir kahramandır. Onu şehit eden Gürcü asıllı Rus Generali Sisyanov, daha sonra Bakü kapılarında fecî bir şekilde can verecektir.

üzerinden; diğer kısmı da Ahıska, Ahılkelek üzerinden yürüyüşle 5 Temmuz'da Gümrü'ye ulaştı. O sırada Halit Bey'in 3. Kafkas Tümeni karargâhı da Ahıska'daydı.

3 Temmuz'da Padişah **Mehmed Reşad** vefat etmiş ve ertesi gün **Sultan Vahideddin** tahta çıkmıştı. Yeni padişah, bir ay sonra Başkumandan vekâletini kaldırarak bizzat üzerine aldı. 7 Temmuz'da **Kafkas İslâm Ordusu** Kumandanlığına gönderdiği mesajda, Mehmetçik'in kahramanlık ve fedakârlığını överek aynı ruhla savaşmasını ve yeni zaferler kazanmasını diledi. Enver Paşa artık Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Reisidir.

Bakü'yü elinde tutan Kızıl Ermeni kuvvetleri, yaklaşan tehlikeyi Bakü'nün dışında etkisiz hâle getirmek ve Tiflis'le bağlantıyı sağlamak amacıyla Gence'ye doğru hareket etti. Geçtiği köy ve kasabaları yakıp yıkarak Gökçay'a kadar ilerlediler. 30 Haziran'da cereyan eden Gökçay muharebesinde Ermeni kuvvetlerinin bir kısmı imha edildi, bir kısmı geri çekildi. Bakü'ye giden yol üzerinde mevzilenen Ermeni kuvvetleri **Aksu, Kürdemir ve Şamahı** muharebelerinde de hezimete uğrayarak Bakü içlerine çekilmek zorunda bırakıldı. Temmuz ayı, Gence-Bakü ana caddesi üzerinde yapılan muharebelerle geçti. O günlerde Bakü'de fecî bir açlık yaşanıyordu. Rus ve Ermeni gibi Hristiyan unsurlar İngilizleri, Müslüman nüfus da Türklerin gelmesini bekliyordu.

M. Emin Resulzade.

Kafkas İslâm Ordusu'nun Bakü'ye yaklaşması Alman tarafını günden güne çileden çıkarmaktaydı. Enver Paşa üzerindeki baskıları tahammül sınırını aşmıştı. Fakat Almanların müttefiklik ahlâkını yerle bir eden hesaplarını iyi bilen Paşa, Türk'ün izzet ve şerefi neyi gerektiriyorsa onu yapmakta kararlıydı. O bir asker olduğu gibi aynı zamanda iyi bir siyasetçiydi. Almanlara olumsuz cevap vermiyor fakat emri altındaki komutanlara, mevcut stratejiye uygun kayıt dışı emirler göndererek hedefe doğru ilerliyordu. Hatta bir ara bir Alman birliğinin de Bakü'ye doğru ilerleyen ordumuzun safında bulunmasını isteyen Almanlara münasip dille hayır denilerek Bakü sefer ve zaferimizden uzak tutulmuştur.

Enzeli'deki İngiliz komutanı Dunsterville, önce Albay Biçerakov'u Bakü'ye gönderdi. Onun karaya

çıkması Ermenilere moral verdi. Kürdemir muharebelerinde Mehmetçik'e karşı birlikte savaştılar ve münhezimen geri çekildiler. Biçerakov, ani bir kararla Bakü'den ayrılarak gemilerle Derbend'e çekildi. Bakü'nün fethinden sonra Dağıstan'a yürüyecek olan Mehmetçik, onun da hakkından gelecektir.

Kızıl Şef **Şaumyan**, 25 Temmuz'da Millî Ermeni Teşkilâtı'nın darbesiyle devrildi. Mart'tan beri Bakü'yü Bolşevik usullerine göre yöneten ve Müslüman ahaliyi kırıp geçiren Kızıl yönetimin şefleri tutuklanarak hapse atıldı. Yeni yönetim, İngiliz kuvvetlerini davet etmeye karar verdi. Enzeli'de bekleyen İngiliz tugayı, 4 Ağustos'ta Bakü limanına geldi. Albay Biçerakov'un gidişiyle yaşanan moral bozukluğu, İngilizlerin gelişiyi yerini sevince bırakmış olsa da şehir bir kargaşa içindeydi.

17 Haziran'da başlayan yürüyüş ve muharebelerle Gence-Bakü güzergâhı temizlenmişti. **Kafkas İslâm Ordusu**, Ağustos başlarında Bakü önlerindedir. Şehir üç taraftan kuşatılmıştır, sadece deniz tarafı açıktır. 5 Ağustos taarruzu başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun sebebi olarak top mermisinin erken tükenmesi gösterilmektedir. Azerbaycan'da teşkil edilen ve çoğu milislerden meydana gelen birliklerden beklenen fayda sağlanamamıştı. Hatta su ihtiyacının bile orduyu kasıp kavurduğu bir sırada halkın lâkaydiliği üzüntüye ve Nuri Paşa'nın açıkça sitelerine sebep olmuştur. Ordunun acilen takviyeye ihtiyacı vardı.

Romanya'dan gelip Gümrü'de bekleyen Yarbay Süleyman İzzet Bey kumandasındaki 15. Piyade Tümeni, 3 Eylül'de Bakü'ye hareket etti. Yeni bir taarruzun hazırlıkları yapıyordu. Enver Paşa'nın emriyle Şark Orduları Kumandanı Halil Paşa ile **Kafkas İslâm Ordusu** Kumandanı Nuri Paşa, bütün askerî hareketleri bizzat takip ve idare ediyorlardı. Bakü'ye taarruz edecek tümenlerimizin başında Miralay Mürsel Bey, Yarbay Süleyman İzzet Bey ve Miralay Cemil Cahit Bey bulunmaktaydı.

İngiliz Tugayının komutanı Dunsterville'in, *"Yeryüzünde Bakü'yü Türklerin elinden alacak hiçbir kuvvetin bulunmadığı"* şeklindeki ifadesi ve şehri teslim ederek birliklerini serbest bırakma fikri, Bakü yönetimi tarafından tepkiyle karşılanmıştı. Şehrin düşeceğini anlayan İngiliz tugayı son gece gemilerle geldikleri yere yani Enzeli'ye çekildi. Onların gidişinin üzerinden 24 saat geçmeden Ermeni şefleri de ümidi kestiler. Mart'tan beri Bakü'yü elinde tutan ve hesapsız kanlar döken Ermeniler, gemilere doluşarak kaçıyorlardı.

14 Eylül'ün gece yarısından sonra başlayan hücumla şehre hâkim tepeler ele geçirildi. Mehmetçik, aynı günün ikinci saatlerinde şehrin kenar

mahallelerine girdi. Gece karanlığında kayıp vermemek için bu mevzilerde bekleyen ordumuz, 15 Eylül sabahının şafağıyla taarruza geçti. Öğle saatlerinde İran Konsolosuyla karargâha gelen Ermeni kumandanı şehri teslim edeceklerini bildirdi. Türk tarafının tespit ettiği şartlarla şehir teslim alındı. Miralay Cemil Cahit Bey, Bakü Mevki Kumandanlığına tayin edildi ve asayiş sağlandı. Şehirde yer yer yangınlar görülmekteydi. Askerin şehre girmesine müsaade edilmedi.

Ağustos başlarında hapse atılan Bakü Sovyeti yönetiminin kızıl şefleri, Türk askerinin Bakü'ye girmesinden az önce bir gemiye bindirildiler. Astrahan'a götürüldüklerini zanneden *kızıl komiserler*, Hazar Denizi'nin doğu sahilinde İngiliz işgali altında bulunan Krasnovodsk (Kızılsu) limanında gemiden indirilerek kurşuna dizildiler. Bunların arasında bulunan ve daha sonra Sovyetler Birliği'nde tepe göreve kadar çıkacak olan Mikoyan, şans eseri olarak bu katliamdan yakayı kurtarmıştı!⁸

Şark Orduları Grup Kumandanı Halil Paşa ile Kafkas İslâm Ordusu Kumandanı Nuri Paşa, askerinin resmigeçidiyle şehre girdiler. Müslüman ahali, orduyu sevinç gösterileriyle karşıladı. Nuri Paşa bu sonucu Enver Paşa'ya şu ifadenin de yer aldığı bir telgrafla bildirdi: *"Allah'ın yardımıyla Bakü şehri otuz saat şiddetli muharebeden sonra 15 Eylül'de zaptedilmiştir."*

Şehirde sokak çatışmalarına meydan verilmedi ve normal hayat başladı. Gence'de bulunan Azerbaycan Millî Hükûmeti Bakü'ye taşındı. Böylece baş gövdeye kavuşmuş oldu. O günlerde İstanbul'da bulunan Resulzade Mehmet Emin Bey, müjdeyi telefonla bizzat Enver Paşa'dan aldı.

Türk ordusu buralara 350 yıl önce de gelmişti. Osmanlı Padişahı III. Murat çağında, 1578 yılında başlayan ve bütün Kafkasya ve Dağıstan'ın fethedildiği Şark Seferleri sırasında Türk bayrağı Hazar Denizi kıyılarında dalgalanmıştı. Aynı bayrak, Özdemiroğlu Osman Paşa'dan yüzyıllar sonra Nuri Paşa eliyle Hazar sahillerinde dalgalanıyordu.

Kafkas İslâm Ordusu, şu birkaç ay zarfında cephede silâhla Kara ve Kızıl Rus, Ermeni ve İngilizlerle savaşmakla kalmamış, dolaylı olarak Alman ve Gürcülerle de savaşarak parlak bir zafer kazanmıştır. Alman yüzüzlüğü Bakü'nün kurtuluşundan sonra da kendini gösterdi. Bu defa şehrin

⁸ **Anastas Mikoyan** (1895-1978): Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu Başkanlığı da yapmış olan Ermeni asıllı ve devlet adamı pozisyonunda bir teröristtir. Gürcü asıllı Stalin ve Orjonikidze ile birlikte Kafkasya Üçlüsü olarak anılırlar. İkinci Dünya Savaşı sırasında Devlet Savunma Komitesi üyesiydi. **Ahıska Türklerinin** 1944 sürgününde birinci derecede rol oynayanlardan biridir.

yönetimini istiyorlardı! Enver Paşa'nın da artık üslûbu değişmiş ve sertleşmiştir: Kafkas İslâm Ordusu Komutanlığına, "Alman tarafına, merkezî hükûmetten böyle bir emir gelmeden buna müsaade edilemeyeceğini bildiriniz. Buna rağmen kuvvet kullanırlarsa aynı şekilde karşılık veriniz." şeklinde emir gönderdi.

*

Gümrü'den Karakilise'ye kadar Mehmetçik'in önünde duramayan Ermeni çete başı Antranik, o günlerde Karabağ'da Müslüman ahaliliyi kırmaya devam ediyordu. Bakü'nün kurtulmasından sonra sıra Karabağ'daydı. Miralay Cemil Cahit Bey'in tümeni 7 Ekim'de Karabağ'a hareket etti. 8 Kasım'da burası da Ermeni vahşetinden kurtarılarak hayatın normale dönmesi sağlandı.

O günlerde 15. Piyade Tümeni Kuzey Kafkasya'daydı. 13 Ekim'de Derbent'te Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin bayrağı dalgalanıyordu. Tarihin bu sayfası da ayrı bir destandır.

Türk ordusunun Kafkasya seferi hakkında

Yarbay Rüştü Bey'in, *Büyük Harp'te Bakü Yollarında* adlı muassal eserinin son sayfalarında yer alan şu ifadeler çok anlamlıdır: "Anadolu Türklerinin, Azerbaycan'ın istiklâl ve istikbali uğrunda yaptıkları çetin ve kanlı muharebeler ve mücadeleler, eminim ki nesilden nesile nakledilecek, unutulmaz birer destan hâlinde kalacaktır."

Türk'ün Hazar Denizi sahillerinde estirdiği bu zafer rüzgârları, ne yazık ki uzun sürmedi. Filistin cephemizin çökmesiyle Anadolu içlerine çekilmek zorunda kalan ordumuz, bir mütarekenin eşğine gelmişti. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'yle havadaki kılıcımız yere iniyordu. Mütarekeye imza koyan karşı taraf yani İngilizler, mertliğe sığınmayan ve hiçbir ahlâkî akideye uymayan bir anlayışla Anadolu haricinde, tarihî coğrafyalarımızda bulunan askerimizin geri çekilmesini istiyorlardı. Kars'tan, Ardahan'dan, Sarıkamış'tan, Batum'dan ve Azerbaycan'dan... Tarihin bu sayfası da bir ağıttır ki, halkımızın maşerî vicdanında ve halk şairlerimizin destanlarında yaşamaktadır.

Kaynaklar:

1. Akdes Nimet Kurat, *Türk Ordusu Bakü Yollarında* (50. Yılında/1968), Türk Yurdu dergisi, S. 4(346), 1970.
2. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.
3. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, c. 1, İstanbul, 1943.
4. Bülent Gökay, *Bolşevizm ile Emperyalizm Arasında Türkiye*, İstanbul, 1998.
5. Feridun Kandemir, *Enver Paşa'nın Kafkas Türklüğünü Kurtarma Hareketi ve Çetin Mücadeleler*, Tarih Konuşuyor dergisi, S. 15, Nisan 1965.
6. Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975.
7. İsmail Berkok, *Büyük Harpte Şimalî Kafkasya'da Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri*, İstanbul, 1934.
8. Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul, 2011.
9. M. Sadık Aran, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstiklâl İlânı*, Yeni İstanbul gazetesi, 22-24 Eylül 1966.
10. Mirza Bala Mehmetzade, *Millî Azerbaycan Hükûmeti*, Ankara, 1991.
11. Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Ankara, 2014.
12. Naki Keykuran, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar*, Ankara, 1998.
13. Nâsır Yüceer, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*, Ankara, 1996.
14. Rüştü (E. Kaymakam), *Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası*, İstanbul, 1934.
15. Selma Yel, *Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri*, Ankara, 2002.
16. Süleyman İzzet, *Büyük Harpte 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri*, İstanbul, 1936.
17. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, c. III, İstanbul, 1978.
18. W.E.D. Allen, *Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966.
19. Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Ankara, 2001.
20. Yunus Zeyrek, *Tarih-i Osman Paşa*, Ankara, 2001.
21. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c.3, Ks. 4, Ankara, 1967.